

ARTVİN KENTİ VE ÇEVRESİNİN EKOTURİZM AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Hilal YILMAZ¹

¹Artvin Çoruh Üniversitesi, Orman Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü, 08000 Artvin
hilal881@hotmail.com

ÖZET

Turizm dinlence, eğlence ve boş zamanları değerlendirme ile bütünleşmiş, teknik, ekonomik, sosyal ve kültürel içerikli, çevre unsurlarının korunması ve geliştirilmesinde etkili, ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmalarına yardımcı olan önemli bir hizmet sektörüdür. Günümüzde sosyal-ekonomik ve kültürel koşullarının değişimine paralel yaşam standartlarının yükselmesi sonucu, amaca göre turizm tipleri çeşitlenmiştir. Örneğin sportif turizm, dağ turizmi, yayla turizm, eko turizm, sağlık turizm, kongre turizm, doğa turizmi, kültürel turizm gibi adlarla anılmaktadır. Ülkemiz doğal ve kültürel kaynak değerleri ile rekreasyon ve turizm yönünden çeşitlilik gösteren yüksek bir potansiyele sahiptir. Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de keşfetmeye, doğal alanlara ve kırsal yaşama dayalı turizm eğilimi artmaktadır. Eko-turizm de bu yeni anlayış ve uygulamanın bir çeşidi olarak alternatif turizm türleri içinde yer almaktadır. Bu çalışmada; iklim, arazi morfolojisi, bitki örtüsü, yaban hayatı ve kültürel değerleri ile önemli bir turizm kaynağı olarak önem taşıyan Artvin ili ve yakın çevresi, sağlıklı turizm gelişiminin sağlanabileceği kentlerden biri olduğu için örnek alan olarak seçilmiştir. Söz konusu bu alanda, eko turizm yönünden zengin bir potansiyele sahip olmasına rağmen, bu potansiyel bilimsel ve teknik anlamda ortaya konulamamıştır. Söz konusu çalışma alanında mevcut doğal ve kültürel kaynak değerleri eko turizm yönünden incelenerek, eko turizm potansiyeli ortaya konulmasına çalışılacaktır. Bu kapsamda, sahip olduğu turizm kaynaklarının işlenmesi, çekiciliğinin ortaya çıkarılarak turiste sunulması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması için öneriler getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eko-turizm, doğal ve kültürel kaynaklar, sürdürülebilirlik, Artvin

A STUDY OF ECOTOURISM IN ARTVIN REGION

ABSTRACT

Tourism is an important service sector which integrated with recreational, entertainment and leisure time, and which effective the protection of environmental factors and development with content of technical, economic, social and cultural, and that helps countries' economic, social and cultural development. Today, types of tourism depending on the objective have variations as a result of rise of living standards parallel to social-economic and the exchange of cultural conditions. For example, sports tourism, mountain tourism, mountain tourism, eco tourism, health tourism, conference tourism, nature tourism, cultural tourism, with such names to be remembered. Our country is showing a high potential of values of natural and cultural resources with diversity in terms of recreation and tourism. In Turkey as well as all over the world increases based on trends in tourism to explore, natural areas and rural living. Eco-tourism is included as a kind of alternative tourism in the type of this applications and new understanding. In this study, Artvin province and its vicinity which as a source of important tourism resource with climate, terrain morphology, vegetation, wildlife and cultural values have been selected sample area because it is one of the cities to be achieved of the healthy tourism development. In this area mentioned, although having high potential in eco-tourism, this potential could not be put forward in scientific and technical means. By being examined of these natural and cultural available resources in the work zone values in terms of eco-touris, eco -tourism potential to be put in place will be studied. In this context, the processing of tourism resources in this area and being uncovered and presented recommendations to tourists with the attractiveness and for sustainability are integrated. Key Words: Eco-tourism, natural and cultural resources, sustainability, Artvin

1. GİRİŞ

Turizm, çevre unsurlarının korunması ve geliştirilmesinde etkili, ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmalarına yardımcı olan önemli bir hizmet sektörü olarak gelişmekte, ancak fiziksel çevreyi kirleten bir boyutu da bulunmaktadır (Erdoğan ve Uslu, 2003; Polat ve Önder, 2006). Hızlı nüfus artışı ve göç paralelinde plansız olarak ortaya çıkan çarpık kentleşme olgusu kentlerin kuşatılmasına, merkezde var olan dokunun zedelenmesine, turizmin ham maddesi olan tarihi, kültürel ve doğal değerlerin yok olmasına neden olmaktadır (Kuter, 2007).

Dünyadaki hızlı ekonomik, siyasal, teknolojik gelişmeler ve değişimlere paralel olarak, turizm tüketim kalıplarında da son yıllarda önemli değişimler gözlenmektedir. Lüks turizm hareketlerine katılım azalmakta, alışılmış turizm merkezlerinden az da olsa uzaklaşma yönünde bir eğilim yaşanmaktadır. Dolayısıyla hem turist profilindeki hem de tüketim alışkanlıklarındaki değişiklikler doğal, kültürel çevrenin koruma, kullanma dengesi içinde kullanımını öngören 'Eko-Turizm' gibi yeni kavramların oluşmasına neden olmaktadır (Avcıkurt, 2003). 1990'lı yıllarda gelişme gösteren ekoturizm kavramı, kırsal ve kültürel turizmin unsurlarını içermekte ve hassas doğal ve kültürel alanlarda geliştirilebilecek en uygun turizm türü olarak ifade edilmektedir. Kontrolsüz gelişen kitlesel turizm hareketinin çevre ve toplum üzerindeki tahribatları karşısında Ekoturizm, sürdürülebilir gelişmenin sağlanmasında önemli bir araç olarak görülmektedir (Avcıkurt, 2003, Arslan, 2000).

1.1. Ekoturizm Tanım ve Kapsamı

Ekoturizm kavramının çıkış noktasına ilişkin literatür verileri farklıdır. Ekoturizm terimi ilk kez 1978'de Kenton Miller tarafından kullanılmıştır (Rahemtulla Ve Wellstead, 2001; Yılmaz, 2005). 1980'lerin başında bu kavram Lascurain tarafından ortaya atılmıştır. Bu kavram, bozulmamış doğal alanlara belirli bilimsel amaçlar ile ve manzara seyri, yaban hayatı ve doğal bitki örtüsünden keyif almak için yapılan seyahat olarak tanımlanmıştır (Blamey 2001). Ekoturizmin dikkat çekici tanımlarından birini yapan Doğa İçin Dünya Fonu (WWF) ekoturizmi, vahşi doğa çevresinde doğal çevreye en az etkide bulunan ve bu arada yerel topluluklara ekonomik fayda sağlayan turizm türü olarak tanımlıyor (Yücel, 2002).

Ekoturizm, doğaya yönelik olması, doğal ve kültürel kaynakları değerlendirme bağlamında, sürdürülebilir turizm karakteri taşımaktadır (Weaver, 1999). Ekoturizm faaliyetleri genellikle doğanın ilginç özelliklerinin korunduğu ve bu niteliklerin halen çok az bozulduğu alanlardaki (özellikle doğa koruma alanlarındaki) manzara, topografya, su özellikleri, bitki ve yaban hayatı görmek ve öğrenmek amacıyla düzenlenir. Ekoturizm, doğal özelliklerin yanı sıra kültürel özelliklerden de faydalanmayı hedeflemektedir. Gidilen yerlerde görülecek kırsal yaşam, konaklamalarda seçilecek var olan yayla ya da köy evleri, yemek ihtiyacının karşılanmasında yerel yemekleri tanımanın yanı sıra, el değmemiş doğada çadır kurma, ekoturizm etkinliklerinin karakteristiklerindedir. Var olan kaynaklar üzerinde yoğunlaşan ekoturizmde, günlük yaşamın alışkanlıklarının aktiviteye taşınması esas alınmaktadır. Tüketen değil koruyan ziyaretçi bilincini oluşturmaya çalışan ekoturizm aktiviteleri, faydalanılan çevrenin koşullarını değiştirmeden kabul etmektedir. Sürekli değişim içinde olması ve direk doğal çevrede gerçekleşmesi, aktiviteye katılanlarda etkili, deneyerek öğrenme boyutunda doğa sevgisi ve doğayı koruyarak kullanma bilincini oluşturmaktadır. Yukarıda belirtilen ölçütler altında ekoturizm aktiviteleri olarak doğada bitki inceleme, doğa fotoğrafçılığı, yaban hayatını gözleme, çiftlik yaşamı, dağ tırmanışı, doğa yürüyüşü, rafting, kampçılık v.b. sıralanabilir (Polat ve Önder, 2006).

Görüldüğü gibi, ekoturizmin günümüzdeki içeriği gittikçe daha da zenginleşmektedir. Ancak, tanımların ortak noktaları dikkate alındığında, Ekoturizm; mBenersiz, ulaşılabilir (korunan veya korunmayan) doğal çevre gerektirdiği, Katılımcılarının "istenen" davranışlarını geliştirir ve çevre ahlakını güçlendirdiği, Kaynakları bozmaz, doğal çevrenin tüketici bir şekilde aşınmasına neden olmaz, arazinin uzun dönemli güvenliğinin sağlandığı, Dışsal (extrinsic) değerlerden çok, öz (intrinsic) değerlere odaklanılan, İnsanların çevresine değil, sorunun çevresine yönelmiş, Çevre ve yaban hayatı için faydalı, Yörede yer alan doğal çevre ve herhangi bir kültürel değere, ilk elden etkide bulunan, Turizme yerel toplulukları aktif bir şekilde katılımını sağlayan, Memnuniyet derecesi fiziksel başarı veya heyecandan çok, eğitim ve kıymet bilirlikle ölçülebilen, Ciddi bir hazırlık gerektiren, hem liderlerin hem de katılımcıların derinlemesine bilgili olmaları gereken, Tur operatörlerinin, yerel rehberlerin ve diğer işletmenlerin eğitilmiş olmalarını gerektiren, Yerel halka girişim olanakları ve istihdam sağlayan, özelliklere sahiptir (Rahemtulla Ve Wellstead, 2001; Yılmaz, 2005).

Çalışmanın amacı; Artvin ilinin ekoturizm yönünden taşıdığı potansiyeli en iyi şekilde değerlendirilmesini sağlamaktır. İl'de yapılacak olan bir ekoturizm planlaması yöre halkına istihdam yaratacak, ekonomik refahını yükseltecek, ilin tanıtımını artıracak ve aynı zamanda ilin doğal kaynaklarının korunmasını ve sürdürülebilirliğini sağlayacaktır. En önemlisi ise, ekoturizm ilkeleri ile bağlantılı olarak ele alınan planlama çalışması turizm açısından gelişmiş bölgelerde yapılmış olan hataların tekrarlanmaması için iyi bir fırsat yaratacaktır. İl'e uygun ekoturizm etkinliklerinin belirlenmesi ve bunların gerçekleştirilebileceği alanların saptanması ile turizm şirketleri, yöre halkı ve kamu yöneticilerinin ortaklaşa çıkarabilecekleri turistik ürünler için altyapı oluşturacaktır.

2. ARTVIN VE YAKIN ÇEVRESİNİN SAHİP OLDUĞU KAYNAK DEĞERLERİ

Çalışma alanı Karadeniz Bölgesinin Doğu Karadeniz Bölümünde, Doğu Karadeniz Dağları üzerinde yer alan doğusunda Ardahan, güneyinde Erzurum, batısında Rize, kuzeybatısında Karadeniz, kuzeyinde Gürcistan Cumhuriyeti bulunmaktadır. Artvin, arazi bakımından genel olarak dağlıktır. İlin Arhavi ve Hopa İlçeleri, Karadeniz ile denize paralel uzanan Doğu Karadeniz Dağları arasında kalan dar bir düzlük alan üzerine kuruludur. İl sınırları içinde 30'a yakın akarsu ve çok sayıda doğal göl vardır (Şekil 1).

Şekil 1. Çalışma alanı

Turizm çekicilikleri doğal ve kültürel çekicilikler olarak ikiye ayrılmaktadır. Doğal çekicilikler topografya (dağlar, kanyonlar, plajlar, mağaralar, volkanlar, fosil alanları ..), iklim (ısı, yağış, gün ışığı ..), hidroloji (göller, nehirler, şelaleler, sıcak sular ..), yaban hayatı (memeliler, kuşlar, böcekler, ..), vejetasyon (ormanlar, meralar, ..), konum (merkezilik, uçluk) şeklinde alt sınıflara ayrılabilir (Yılmaz, 1999; Weaver Ve Opperman, 2000). Kültürel turizm çekicilikleri, yer (tarih öncesi kalıntılar, tarihi mekanlar) veya olay (fuar, panayır, folklorik törenler) şeklinde karşımıza çıkabilen, doğal kaynaklara göre daha fazla alt sınıf içeren turizm çekiciliklerinden oluşmaktadır (Weaver Ve Opperman, 2000).

Peyzaj özellikleri ve eko turizm potansiyeli bakımından önem taşıması nedeniyle çalışma alanı olarak seçilen Artvin kentinin doğal, tarihi ve kültürel özellikleri ile birlikte inceleyerek öncelikle alana ilişkin kapsamlı bir literatür taraması yapılmıştır. Daha sonra araştırma alanının tarihi ve mekansal gelişim sürecini gösteren harita, plan ve raporlardan; araştırma alanına ilişkin daha önce yapılmış tez, araştırma, makale, kitap, envanter, brifing ve konuyla ilgili internet taramaları sonucunda elde edilen verilerden ve araştırma alanının tarihi, doğal, kültürel varlıklarının tespiti ve bugünkü durumları ile ilgili olarak yapılan sözlü görüşmelerden yararlanılmıştır.

2.1. Çalışma Alanının Doğal Kaynak Değerleri

Artvin ili ve çevresinin araştırma alanı olarak belirlenen bölümünün içerdiği doğal değerlerden en çok dikkat çeken dağlar, tepeler; Kaçkar dağı (3937 m.), Dünyanın başka hiçbir yerinde olmayan ve sadece bu dağlarda bulunan birçok sayıdaki ender bitki ve kelebek türünden dolayı Kaçkar Dağları Milli Parkı çok özeldir. Bu sahada birçok buzullarla birlikte; buzul gölleri, buzul vadileri, sirkler ve mazeler bulunmaktadır. Altıparmak Dağları (3562 m.), Kaçkar Dağları'nın doğuda kalan kesimi olup çok sayıda buzul gölleri yer alır. Altıparmaklar, Barhal Çayının kaynaklarını da oluşturmaktadır. Trekking ve dağcılık sporlarına müsaittir. Karçal dağı (3428 m.), Buzul ve buzul göllerinin de bulunduğu, Önemli Bitki Alanı (ÖBA) Doğu Karadeniz Dağları'nın doğu ucunda, Gürcistan sınırına yakın küçük bir dağ silsilesidir. Karçal Dağları'nda ülke çapında nadir en az 61 taksonun yetiştiği bilinmektedir. Karçal Dağları'nda şimdiye kadar Türkiye'ye endemik yaklaşık 25 takson kaydedilmiştir. Kürdevan dağı - 3050 m., kış turizmi ve yaz ayları içinse doğa yürüyüşlerine müsait bir doğa harikası yerdir (Demirel, 1997;Anonim, 2009a).

Araştırma alanının Orman yapısı ekoturizm açısından çekicilikler içermektedir. Artvin İl topraklarının yaklaşık % 55'ini (390.000 ha) ormanlık alanlar kaplamıştır. İldeki ormanların büyük bölümünü iğne yapraklı ağaçlar oluşturmaktadır. Bölgede yüksek dağların eteklerinden üst kısımlara doğru gidildikçe önce yapraklı türler sonra iğne yapraklılar görülmektedir. 1850 m'nin üstüne çıkıldığında alpin çayırlar başlar. Borçka, Murgul, Arhavi, hopa ilçelerinde saf veya karışık kestane ormanı mevcuttur (Demirel, 1997). Flora yapısı; flora elemanları özellikle endemizm açısından ekoturizm değeri taşımaktadır. Artvin sınırları içinde toplam 119 endemik takson kayıtlıdır. Alanda baskın türler, arasında *Picea orientalis*, *Pinus sylvestris*, *Abies nordmanniana subsp. nordmanniana*, *Quercus petraea subsp. iberica*, *Ostrya carpinifolia* diğer türler ise; *Juniperus foetidissima*, *Juniperus oxycedrus* *Lonicera caucasica*, *Berberis sp.*, *Pyrus eleagnifolia*, *Crateagus sp.*, *Rosa canina*, *Acer campestre*, *Acer platanoides*, *Acer cappadocicum*, *Cornus mas*, *Cornus sanguinea*, *Abies nordmanniana subsp. nordmanniana* , *Rhododendron ponticum*, *Sambucus ebulus*, *Alnus glutinosa subsp. barbata*, *Prunus laurifolia*, *Vaccinium myrtus*, *Corylus avellana*, *Paliurus spina-christii*, *Frangula alnus*, *Juglans regia*, *Populus*

tremula, Betula sp., Rubus sp., Salix capraea, Salix alba, Alnus barbata, Rhus coriaria, Sorbus aucuparia, Viburnum opulus, Fraxinus sp., Cotinus coggyera dır (Anonim, 2009a).

Büyükülüğü, yaşı veya dış görünüşleri nedeniyle ilgi çeken bitkiler eko turizmin bir başka çekici unsurudur. Çalışma alanı içerisinde Ardıcılık Mevkii, Köprügören köyü Anıt Ağaç- Ardıç (*Juniperus sabina* L.) mevcuttur. Maçahel, Papart, Otingo ve Yalnızçam Ormanları, zengin flora yapısı ve anıt ağaçları ile görülmeye değer yerlerdir (Demirel, 1997; Anonim, 2008).

Fauna eko turizm çekiciliklerinin belki de en önemlisidir. Zengin flora ve faunaya sahip Çoruh Nehri Vadisi, aynı zamanda kuşların göç yolu üzerindedir. Nehrin çevresindeki bazı kayalıklarda nesli tükenmekte olan kızıl akbaba türü koloniler halinde yaşamaktadır. Ayrıca Çoruh Vadisi boyunca; boz ayı, çengel boynuzlu dağ keçisi, yaban domuzu, kurt, çakal, tilki, porsuk, sansar, su samuru, tavşan, keklik, yaban horozu, çulluk, yaban ördeği, üveyik, sarıasma, sarisandal, ardıç kuşu, güvercin, tahtalı kuşu ve çeşitli yaban hayvanı türleri bulunmaktadır. Bölgede, Kulaklı Orman Baykuşu, Paçalı Şahin, Kaya Güvercini, Kara Karga, Leş Kargası, Küçük Karga, Bildircin, Ağaçkakan, Gezgin Doğan, Turna, Beyaz Akbaba, Saksagan, Çulluk, Ur Keklik, Kara Tavuk önem taşımaktadır. Kelebekler ekoturistlerin ilgisini çekebilecek diğer fauna elemanlarıdır. Uluslararası Doğa Koruma Birliğinin yok olma tehdidi altındaki hayvanlar listesinde yer alan 5 kelebek türü Yusufeli'nde yaşamaktadır (Demirel, 1997; Bekir vd., 2005; Anonim, 2008; Anonim, 2009b).

Korunan alanlar; Çoruh vadisi Doğa zenginliği ve çeşitliliğiyle 25 dünya harikasıdır. Artvin ili sınırları içerisinde Milli Park statüsüne dahil 2 (Hatila Vadisi Milli Parkı, Karagöl-Sahara Milli Parkı); Tabiat Parkları statüsüne dahil 1 (Borçka-Karagöl Tabiat Parkı); Tabiatı Koruma Alanları statüsüne dahil 3 (Çamburnu Tabiatı Koruma Alanı, Camili-Efeler Tabiatı Koruma Alanı, Camili-Gorgit Tabiatı Koruma Alanı) ve Tabiat Anıtları statüsüne dahil 2 (Kamilet Doğu Kayını Tabiat Anıtı, Melodere Doğu Ladini Tabiat Anıtı) alan mevcuttur. Çalışma alanında eko turizm açısından önemli yaban hayatı koruma alanları bulunmaktadır. Bunlardan Çoruh Vadisi Yaban Hayatı Koruma Alanı Ve Yaban Hayatı Geliştirme Sahaları dikkati çekmektedir. Türkiye'nin yok olma tehdidi altındaki hayvanlar listesinde de yer alan hayvan türlerinden 12'si bu bölgede yaşayan hayvanlardır (Demirel, 2005).

Göllere-Nehirler-Şelaleler-Dereler; İl sınırları içinde bulunan akarsular iki bölümde incelenir. Bir kısmı asıl ırmak olan Çoruh Nehri diğer kısmında ise Oltu Çayı, Tortum Çayı, Bahral Çayı, Şavşat Suyu. Artvin'de, irili ufaklı çok sayıda göl vardır. Bunların çoğu buzul vadilerinin diplerinde oluşmuştur ve genellikle Şavşat ve Borçka'da bulunan ve Karagöl adıyla anılan göllerdir. Saha içerisinde Kaçkar Dağında bulunan Deringöl (3400 metrede) başlıca göl durumundadır. Bundan başka Altıparmak Dağlarında irili ufaklı 14 buzul gölü bulunmaktadır. Ağgöl Şavşat'ın Hantuşet (Hanlı) ile Verhunal (Karaağaç) Köyleri'nin yaylalarının civarında, ayrıca Karagöl-Sahara milli parkı sınırları içerisinde meşeli karagöl bulunmaktadır. Arsiyan Gölleri Arsiyan Yayla'sında bulunan göller bütünüdür. Çimenli Göl, Kız Gölü, Boğa Gölü, Uzungöl. Dere sistemi ile ilişkili olarak Şelaleler eko turizm planlaması için önemli değerlerdir ve alan içerisinde, Ciro Çağlayanı Anadolu'nun bilinen en yüksekteki çağlayanıdır. Güngörmez Suyu Yusufeli ilçesi Güngörmez dağlarından çıkan suyun akşam karanlığında akmaya başlaması ve gün doğduğunda kesilmesi dikkat çekicidir. Hopa- Kemalpaşa Plajı, Hopa Kopmuş Plajı ve Arhavi Plajı denize girmek için elverişlidir (Demirel, 1997; Anonim, 2008).

Yaylalar bir diğ er ekoturizm cazibesidir. Artvin ili yayla ve yaylacılık faaliyetleri açısından zengin bir potansiyele sahiptir. Beyazsu Yaylası, Bilbilan Yaylası, Kaçkar Yaylası, Kafkasör Yaylası, Mersivan Yaylası, Sahara Yaylası bunlar arasında yer almaktadır. Yalnızçam Yaylaları ve Bilbilan Yaylası; Sahara Yaylası; Yaylalar Köyü: Kaçkar Dağları'na çıkış rotaları ve rafting nedeniyle oldukça ünlü. Meydancık Yaylaları; köşk benzeri ahşap evlerin yer aldığı, Papart Ormanları sarıçam, göknar, ladin ağaçları ve sayısız pınar barındırıyor. Borçka-Gorgit Yaylası; Yayla, doğal yaşlı ormanları, bitki örtüsü, yöreye özgü böcekleriyle büyü lü bir atmosferin içine alıyor ziyaretçilerini. Bölgenin en önemli özelliğ i doğal yaşlı ormanlar. Kafkasör Turizm Merkezi (Kafkasör Yaylası) Yaylada Ciskaro, Yalnızhasan ve Acısu diye adlandırılan şifalı sular bulunmaktadır. Karçal ve Arsiyan Yaylaları; geçit kuşlarının göç yolları üzerinde bulunması, endemik bitki çeşitliliğ i ve uygun trekking parkurları ile Artvin'deki görülebilecek yerlerdendir. Mersivan Yaylası: Artvin merkezini çevreleyen Genya Dağ ı eteklerinde bulunan Mersivan Yaylası, ormanlarla çevrili geniş düzlükleri olan bir yayladır. Beyazsu yaylası; Kaçkar dağları'nın 2200-2400 metre arası yükseklikte bulunan bir yayladır (Anonim, 2008).

Mağ aralar; İ lginç Ekolojik Oluş umlar; Mağ aralar Bir Diğ er Eko Turizm Cazibesidir. Savangin Mağ arası (Yusufeli), Cehennem Deresi Kanyonu (Ardanuç), Arsiyan Ve Boğ a Gölü Mağ arası (Şavşat) (Anonim, 2008).

2.2. Araş tırma Alanının Kültürel Kaynak Değ erleri

Alan içerisinde tarihi değ eri bulunan bina, değ irmen, köprü, kule benzeri yapılar tarihi yapılar baş lığ ı altında ifade edilebilecek kültürel eko turizm çekicilikleridir. Alan tarihi eserler açısından zengin bir potansiyele sahiptir. Yöredeki tarihi eserler kiliseler, camiler, kaleler, köprü ve kuleler, türbe ve ziyaretgâhlar mevcuttur. Artvin iline bağı lı ilçe ve yakın çevrelerinde Yöresel ahşap iş cilikleriyle dikkat çeken camileri vardır. Bunlar, artvin merkez'de salih bey camii, Çarşı Camii (Artvin), Demirkent Cami, Esendal Cami, İnanlı Cami, Kılıçkaya Cami, Öğ dem Cami, Zeytinlik Camii (Zeytinlik Köyü), İskender paşa camii (Ardanuç), Dikyamaç camii (Arhavi), Merkez (Çarşı) Camii Arhavi, Ortacalar Merkez Camii, Muratlı Merkez Camii (Borçka), Orta Hopa Camii, Erenköy Camii (Murgul), Zor Mustafa Bey Camii (Şavşat), Ortacalar Merkez Camii (Arhavi ilçesi) Muratlı Camii (Borçka ilçesi), Esenköy Camii (Murgul ilçesi) Kocabey Camii (Şavşat ilçesi) Demirkent Camii (Yusufeli ilçesi), Pınarlı Köyü Camii (Şavşat), İskender Paşa Camii ve Türbeleri (Ardanuç İlçesi)'dir (Demirel, 1997; Anonim, 2008).

Artvin'de çoruh nehri boyunca geçitlere hâkim yerlerde eskiden kalma çok sayıda kale ve haberleşme kuleleri mevcuttur. Artvin merkezde Artvin (Livana) Kalesi, kuvarshan kalesi, tukharis kalesi, ustamis kalesi, melo kalesi, boselt kalesi, petoban kalesi. Ardanuç ilçesinde, Gevhernik, Ferhatlı, Klarcet, Fetoben, Petrik İsm an; Şavşat ilçesinde Söğ ütlü, Parıh, Tukharis, Satel, Ustamis, Bilbilan Kalesi, Dutlu Kalesi; Yusufeli ilçesinde Kisporat Kalesi, Peterek Kalesi, Demikent Kalesi, Kılıçkaya Kalesi, Aş piş en Kalesi, İş han Kalesi, Oş nak Kalesi, Öğ dem Kalesi, Pamukçular Kalsei, Tekkale Kalesi, Yokuş lu Kalesi, vardır. Gerek Çoruh nehri ve gerekse Arhavi ve Hopa'dan Karadeniz'e dökülen irili ufaklı dereler üzerinde kırdır ve kemerli birçok köprü yaptırılmış tır. Bunlar; Ortaköy deresi üzerinde Ballica köprüsü, Borçka - Hopa karayolu üzerinde Vaniti ve Hankemer köprüleri, Beğ levan, Demirciler, Aralık, Vaniti, Düzköy, Güreş en ve Efeler Köprüleri, Esenköy, Sugören, Köprüce ve Kemalpaşa Sirevan Köprüsü, Hopa ilçesine bağı lı Köprü lü köyündeki kemerli köprüdür. Arhavi Ortacalar Kemer Köprüleri, Orçi Deresi, Derecik ve Aş ağı Şah inler Köprüleri Hevek Köprüsü, Esendal Yapı (Yusufeli), Berta Köprüsü, Çelebi Efendi Çeş mesi(Şavşat) mevcut tarihi yapılar arasındadır. İ nanç aç ısından önemli yerlerden Demirkent

Beldesinde bulunan Osman Baba Yatırı yanı sıra Kargıgel Dağı Tepesi ve Kocuret Tepesinde ayrıca ziyaretgâhlar bulunmaktadır. Esendal köyleri arasında Zeytinlik-Çağlayan ve Yukarı Maden Köyleri arasında Ziyaret Dağı bulunmaktadır. Zeytinlik Türbeleri Artvin merkez, Adakale Türbeleri Ardanuç, Şavşat İlçesi Köprülü Köyünde Zor Mustafa Bey, Ciritdüzü Köyünde Atabek ve Ardanuç İlçesi, Peynirli Köyü güzergâhında Candarbaba türbeleridir. Artvin çevresinde çok sayıda şifalı su vardır. En önemli olan içme yada kaplıcaların isimleri şunlardır. Otingo çermiği, Zeytinlik çermiği, Ilıca köyü çermiği Mikelet Çermiği ve Ciskaro maden suyudur. Ayrıca Yalnızhasan ve Acısu adlı maden suları vardır. Borçka İlçesinde Erenköy içmesi Baler kaplıcası, Oruçlu içmesi, Şavşat ilçesinde Ciritdüzü, Meşeli Maden suyu ve Çoraklı içmesi yer alır. Şavşat Kocabey Kışlası Alanda altın, gümüş, ve bakır çok miktarda sikke ile birlikte el yazmaları da bulunmaktadır İnanç Turizminin önemli merkezlerinden olan Artvin'de Altıparmak (Barhal) Manastır Kilisesi Camii (Yusufeli ilçesi), Hamamlı (Dolishana) Manastır Kilisesi (Merkez), İshân Kilisesi (Yusufeli ilçesi), Yeni Rabat Kilisesi (Ardanuç ilçesi), İbriga Şapeli (Borçka ilçesi), Tibeti Kilisesi (Şavşat ilçesi), Köprülü Kilise (Şavşat ilçesi), Porta Manastır Kilisesi (Merkez) Dörtkilise Manastırı (Yusufeli ilçesi) önemli olan kilise ve manastırlardır (Demirel, 1997; Anonim, 2008).

Eko turizme girdi oluşturabilecek bir diğer kaynak ise el sanatıdır. Ağaç işçiliğine dayalı el sanatları yaygındır. Sele, sepet, çatan, kalbur gibi ağaç, elyaf, filiz dal ve kabuğundan örülen araçlar bölgede önemli yer tutmaktadır. Toprak çanak çömlek, bakır eşya "kuy" denilen yerli tezgâhlarda dokunan çeşitli yün giysiler ve kumaşlar ile kilimler yöre özelliklerini taşımaktadır. Sergiler çadırcılıkta kullanılmakta ve çok sağlam olması ile dikkat çekmektedir (Demirel, 1997).

Yerel yemekler ve içecekler önemli kültürel eko turizm değerleridir. Yatık Döner (Cağ Döneri), Silor, Hasuta, Pucuko, Cinçar (Isırganotu) Çorbası, Hinkal, Kabak Tatlısı, Gendima Çorbası, Kavut Çorbası, Bişi, Papa, Kete, Fırın ekmeği, Mısır Ekmeği (Çadi), Pileki Ekmeği, Lavaş Ekmeği, Gevrek, Katmer, Erişte, . Kara lahana, Hamsi Buğulama, Salamura Hamsi, Kuymak, Kaymağın Kuymağı, Dügmaç, Kaygana, Küme, Pestil, Çam sakızı (Demirel, 1997; Anonim, 2008).

Festival ve şenlikler; Yaylacılık kültürünün yoğun olarak yaşandığı Artvin ili merkez ve ilçelerinde her yıl yayla şenlikleri düzenlenir. Yusufeli, Şavşat, Ardanuç ilçelerinde Şubatın son haftasından başlayıp Ağustos ayının 2. haftasına kadar geçen dönem içerisinde karakucak ve boğa güreşleri düzenlenmektedir. Karakucak ve boğa güreşlerinin yanı sıra Artvin merkez, Yusufeli, Şavşat, Ardanuç, Borçka, Arhavi ve hopa ilçelerinde festival ve şenlikler düzenlenmektedir. Alan içerisinde düzenlenen herhangi bir spor etkinliği de eko turizm açısından değer taşımaktadır. Çoruh Nehri'nin yaklaşık 75 km lik kısmında rafting amaçlı etkinlik için en uygun bölümü olduğu görülmüştür. Çoruh'un pek çok bölümü beş, kimi yerleri altı derece parkurlar içeriyor. Dokumacılar köyü ve Yusufeli ilçe merkezinde rafting parkuru oluşturulmuştur (Anonim, 2008).

3. ARTVIN VE ÇEVRESİNİN EKOTURİZM AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışma alanında ele alınacak etkinliklerin belirlenmesinde, öncelikle ekoturizm altında değerlendirilebilecek etkinliklere etkinliklerin öncelikli olarak gereksinim duydukları doğal ve kültürel kaynaklar Artvin ve yakın çevresinin taşıdığı potansiyelle karşılaştırılmış, yöre halkının görüşleri ve literatür çalışmaları da göz önünde bulundurularak etkinlik listesi ortaya çıkarılmıştır.

Doğal, tarihi, kültürel ve sosyal değerleri ile yüzyıllar boyu insanların ilgisini çekmiş olan Artvin ili ve yakın çevresi, tüm yönleriyle turizme kazandırılarak daha da geliştirilmesi gereken önemli bir turistik yerdir. Artvin ili ve yakın çevresindeki yoğun orman alanları doğa yürüyüşleri için ideal mekânlardır. Artvin geneline dağılmış bulunan yaylalarda, ahşap ve taş mimarinin en güzel örnekleri bulunmaktadır. Bu yaylaların tümünde çadır/kamp imkanları mevcut olup bazılarında da pansiyonlar bulunmaktadır.

Artvin il merkezinde bulunan Kafkasör Turizm Merkezi (Kafkasör Yaylası) başta olmak üzere Kemalpaşa Plajı ve çevresi, Borçka Karagöl, Şavşat Karagöl, Hatila Vadisi, Sahara, Kaçkar Dağının güney yamaçlarında yer alan yaylalar köyü, çok geniş orman ve çayır alanlarıyla kaplı olup; kampçılık aktivitelerine uygun destinasyonlardır. Kaçkar Dağları'na rehbersiz çıkmak tehlikelidir. Bölgede vaşak, ayı, yaban keçisi, kurt, çakal, tilki gibi yaban hayvanları izlenip görülebilmektedir. Köyde dokunan ipek halılardan satın alınabilir. Karçal ve Arsiyan Yaylaları; geçit kuşlarının göç yolları üzerinde bulunması, endemik bitki çeşitliliği ve uygun dağ yürüyüşü parkurları ile Artvin'deki görülebilecek yerlerdendir. Kaçkar Dağları, Bilbilan Yaylası ve Sahara Yaylası atlı doğa yürüyüşü yapılabilecek alanlardır.

Eşsiz Doğal güzellikleri ile Artvin, jeep safari meraklıları için uygun alan ve parkurlara sahiptir. Jeep safari turları doğa yürüyüşleri, piknik ve kısa süreli kamp aktiviteleri ile desteklenebilirse daha ilgi çekici olabilecektir. Foto safari, fauna ve flora turları ilgi alanlarına göre Artvin ili ve yakın çevresindeki gerçekleştirilebilir.

İl genelinde yer alan akarsu ve göllerden özellikle Barhal Çayı'nda, Hatila Deresi'nde, Arhavi Ortacalar Deresi'nde ve Borçka Camili - Maçahel Deresi'nde, yüksek kesimlerde yer alan halk arasında Karagöl olarak adlandırılan göllerde olta balıkçılığı yapılmaktadır. Yusufeli ilçesinde çengel boynuzlu av keçisi avcılığı olmak üzere av turizmi içinde imkanlar sunmaktadır. Artvin yöresi sağlık turizmi açısından ideal alanlardan biridir. 800 - 2000 m arası yükseltiler "Sağlıklı İklim Kuşağı" kabul edilir. Artvin'de köyler, mezralar ve yaylalar adeta bu özellik hesaplanarak düzenlenmiştir.

Hopa, Murgul, Borçka ve Artvin'in yüksek tepeleri, göçmen kuşların geçit yolları üzerinde bulunması nedeniyle Mart - Kasım ayları arasında kuş meraklıları için uygun gözetleme olanakları sunmaktadır. Ayrıca kırsal kesimler zengin flora ve faunası ile kelebek meraklıları için potansiyel arz etmektedir. Camili bölgesi Türkiye'deki ilk ve tek biyosfer rezerv alanıdır. Bitki örtüsü ve el değmemiş bir ekosisteme sahip orman zenginliğiyle dikkat çekmektedir. Kaçkar Dağları, flora ve faunasıyla bitki inceleme açısından önem taşımakta ve flora keşif yürüyüşlerinin yapılabileceği uygun destinasyona sahiptir.

Kültür Turizmi açısından incelendiğinde İlin genelinde kilise ve şapeller, ahşap ve taş mimarinin güzel örneklerinin sergilendiği, yöresel mimariyi yansıtan camiler, günümüze kadar ulaşmış köprü-kemerler, ziyaretgâhlar ve şifalı çermik-sular istenildiğinde ziyaret etme imkânı vermektedir.

Gerek ilginç jeolojik ve jeomorfolojik yapısı, gerekse özgün bitki topluluğu, Hatila Vadisi'ne ülkemizde nadir rastlanan bir alan olma özelliğini vermektedir. Ayrıca bu doğal öğelerin bileşimi peyzaj güzellikleri ortaya çıkarmakta ve zengin rekreasyonel potansiyel arz etmektedir. Şavşat ilçe sınırları içinde bulunan Karagöl - Sahara Milli Parkı, Orman örtüsü, ladin ve göknarlardan meydana gelmiştir. Kocabey Yaylası ve çevresinde alpin zonu türlerine rastlanmaktadır. Doğal yaşlı ormanı, her biri anıt olma özelliğindeki ağaçları bünyesinde barındıran ve dünya doğal koruma kriterlerine göre son derece önemli doğal eski ormanlardandır. Alan, sürekli bağıl nemin egemenliği altında olan bakir bitki örtüsü ve 3200 mm. yıllık yağış ile bir yağmur ormanı ekosistemi niteliklerine sahiptir.

Dağ ve Doğa yürüyüşü imkanı sunan Kaçkar Dağı, Altıparmak Dağı, Kafkasör Orman içi Dinlenme Alanı, Borçka-Karagöl, Şavşat-Karagöl, Sahara Yaylası, Karçal Dağı, camili bölgesi ve Yusufeli çevreli köyü rafting kamp merkezi, yıl boyunca gözlenebilen keskin buzulları, masmavi gölleri, yeşilin her tonuna sahip ormanları, coşkulu dereleri, bin bir çeşit bitkileri ve hayvanları ile doğal bir park görünümündedir. Dağ yaz aylarında tırmanmak ne kadar kolay ise kış aylarında tırmanmak o kadar zordur. Kış aylarında kar, vadileri doldurur, yaylaları örter ve evler yok olur. Ayrıca, buzulların eğimi her zaman çığ düşmesine uygundur. Ağustos ve eylül ayları, yaz tırmanışları için en uygun zamandır. Kış tırmanışlarında ise Şubat ve mart ayları en uygun zamandır.

Yapılan yerel etkinlik ve festivaller hem festivalin ya da etkinliğin yapıldığı yörenin tanıtımının yapılması hem de yerel ekonomiye katkı sağlanması, gelenek ve göreneklerin yaşatılması ve yöre halkının sanat ve kültür ile ilgili beklentilerinin karşılanması ile yörede hem iç turizm hem de dış turizmin gelişmesine olanak sağlanmaktadır. Bu sebeple Artvin ili ve yakın çevresi bu etkinliklerle yönünden oldukça zengin bir potansiyele sahiptir. Şubatın son haftasından başlayıp Ağustos ayının 2. haftasına kadar geçen dönem içerisinde karakucak ve boğa güreşleri düzenlenmektedir. Karakucak ve boğa güreşlerinin yanı sıra Artvin merkez, Yusufeli, Şavşat, Ardanuç, Borçka, Arhavi ve hopa ilçelerinde festival ve şenlikler düzenlenmektedir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Ekoturizm her ne kadar çevre dostu hedeflere sahip olsa da doğru yönetilmediğinde olumsuz etkileri olabilir. Ekoturizmin olası etkileri arasında aşırı kalabalığın yarattığı tehdit, erozyon, ormanların tahribi, artan ulaşım olanaklarının yarattığı tahribat, nadir kaynaklar için artan rekabet ortamı, tüm bu etkileri absorbe etme yeteneğinin çok az olduğu ekoturizm merkezlerinde yıkıcı etkilere yol açacaktır. Ekoturizm, doğal ve kültürel çevreyi koruyarak ve halkın refahını gözeterek sorumluluk yoğun bir turizm faaliyeti olarak gerçekleştirilmelidir. Ekonomik ve ekolojik verimliliği bir arada taşıması gerekmektedir. Bu tür faaliyetler, gelişen küresel rekabet de göz önüne alındığında ulusal ve uluslar arası düzenlemeler ile desteklenmektedir. Artık ekoloji ve ekonomi birlikteliği bir bütün olarak ele alınmaktadır.

Doğal, tarihi ve kültürel değerleri ile Artvin kenti Türkiye'nin turizm potansiyeli açısından önem taşıyan kentlerinden biridir. Ancak Artvin kenti ve yakın çevresinde bulunan bu kaynakların bir kısmı yeterli tanıtım yapılamadığı, bir kısmı ise gerekli turizm yatırımının yapılamaması gibi nedenlerle gelişme gösterememiş, dolayısıyla turizm anlamında tanımlı mekânlar haline dönüşmemiştir.

Diğer turizm çeşitlerinde olduğu gibi ekoturizm faaliyetlerinde olumlu ve olumsuz yönleri bulunmaktadır. Ekoturizmin; görülecek doğası olan yerlerde ekonomik katkılarının yanında, doğanın korunmasına yönelik bilinçlenmenin oluşmasında da katkıları olmaktadır. Fakat bu sağladığı yararların yanı sıra zamanla kitle turizmine yönelme olması durumunda o bölgelerin taşıma kapasitesinin aşılması durumu söz konusu olabilmektedir. Bu durum çevre kirliliğinden, gürültü kirliliğine, trafik sıkışıklığından, fiyatların artması ve güvenlik problemlerinin ortaya çıkmasına kadar turizmin bildik olumsuzluklarının ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak amacı ile yılda sınırlı sayıda ziyaretçi kabul edilmesi gibi politikalara yönelinebilir.

Artvin ili ve çevresinin doğal ve sosyo-kültürel değerlerini ekoturizm bağlamında turizmin hizmetine sunarken, buraların taşıma kapasitesinin öncelikle ele alınması,

incelenmesi ve süratle sonuçlandırılması gerekir. Çünkü turistik bölgelerin taşıma kapasiteleri desteklenen turizm türüne bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. O nedenle turizm bölgesindeki turizm gelişiminin gelişme eğiliminin yönü belirlenmelidir. Bu belirlemeler Turizm planlamasında stratejik kararların alınmasına da yardım edecektir. Bu yaklaşımla taşıma kapasitelerinin sınırlarının aşılmaması sağlanacağı için uzun vade de bölgenin çekiciliğini yitirmemesi de sağlanmış olacaktır. Yoksa gelir getirici etkisi ön plana çıkarılarak yapılacak ekoturizm faaliyetleri bir süre sonra kapasitenin aşılması veya kapasitenin yanlış kullanımı gibi nedenlerle ortaya çıkaracak çevre sorunları nedeniyle turizmin kendini yaratan ana unsurları tahrip eden, yıkan ve yok eden bir yapıyı yaratabilecektir. O nedenle Artvin ili ve Çevresinde yoğun bir ekoturizm faaliyetlerine girilmek ve farklı turizm türlerine yönelinerek, turizm tüm yıla yayılmak isteniyorsa; mutlaka yöreni turizm envanterinin ve taşıma kapasitesinin ortaya çıkarılması gerekmektedir.

Görüldüğü gibi, turizmin doğal çevre üzerine çok çeşitli etkilerinin olduğu bilinen bir gerçektir. Doğal güzellikler plansız yapılaşmalar nedeniyle yok olabilmektedir. Turizm ekolojik çevre üzerinde bitki ve canlıların yaşamını tehdit edebilmektedir. Planlı ve bilinçli yapılacak eko turizm faaliyetleri ile bu olumsuz etkiler ortadan kaldırılabilmekte veya en aza indirgenebilmektedir.

Sayıları giderek artan turizm tur şirketleri korunan alanlara veya ormanlık alanlara eko turizm adında çeşitli geziler düzenlemektedir ancak nicelik ve nitelik olarak eko turizm tam olarak kavranmamıştır. Çoğu zaman bu alanlardan ve yapılan etkinliklerden sorumlu kurumların bile haberi olmamaktadır. Eko turizm ilkelerinin bilinmemesi veya göz ardı edilmesi; doğal ve kültürel kaynak değerlerinin bilinçsizce kullanılması; sorumlu kurum/kuruluş veya şirketleri tarafından sadece kendi gelirini arttırmaya yönelik uygulamalar yapılması eko turizmin kavram ve içeriğine ters düşmektedir. Bu alanlardan sorumlu ve yetkili kurumların eko turizm konusunda hangi alanda, nasıl ve ne şekilde davranacağı konusunda bilgi ve donanımı olmadığından dolayı eylemsel ve yatırım açısından hiçbir şey yapmamaktadır. Eko turizm kapsamında, çeşitli ülkelerde yürüyüş, tırmanma, kuş gözleme, doğa fotoğrafçılığı, vahşi yaşam safaris, kampçılık, tırmanma, balıkçılık, rafting, kanoculuk ve bitki turizmi en popüler eko turizm etkinlikleri olarak eko turistlerin ilgisini çekmektedir.

5. KAYNAKLAR

- Anonim, (2008), [Http://www.Turkansiklopedi.Com/Component/Content/Article/66-İller/7078-Artvinin-Cografyasi-Ve-Yapisi-.Pdf](http://www.Turkansiklopedi.Com/Component/Content/Article/66-İller/7078-Artvinin-Cografyasi-Ve-Yapisi-.Pdf), 28.07.2009
- Anonim, 2009a. [Http://www.cevreciyiz.com/images/fotobelgeselYusufeli.pdf](http://www.cevreciyiz.com/images/fotobelgeselYusufeli.pdf), 06.03.2009
- Anonim, (2009b), [Http://www.dsi.gov.tr/.../2006.pdf](http://www.dsi.gov.tr/.../2006.pdf), 29.04.2009
- Avcıkurt, C. (2003), Turizm Sosyolojisi, Balıkesir: Detay Yayıncılık
- Arslan, Y. (2000), Tur Operatörlerinde Tekelleşme Eğilimleri Karşısında Türk Seyahat Acentaları İçin Alternatif Politikalar, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ss. 208-210
- Bekir, S. Bozdoğan, M. Karadeniz, D. Yavuz N. (2005), Çoruh Vadisi Kuş Göç Yolları Araştırma Raporu. Doğu Anadolu Kalkınma Programı [DAKAP], Doğu Anadolu Turizmini Geliştirme Projesi [DATUR] arazi çalışması sonuç raporu
- Blamey, R.K. (2001), Principles Of Ecotourism, Encyclopedia Of Ecotourism, Chapter 1.

- Demirel, Ö. (1997), Çoruh Havzası (Yusufeli Kesimi) Doğal Ve Kültürel Kaynak Değerlerinin Turizm Ve Rekreasyon Potansiyeli Açısından Değerlendirilmesi Üzerine Bir Araştırma. Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 319, Trabzon
- Kuter, N. (2007), Çankırı Kenti Açık Ve Yeşil Alan Varlığı İçinde Tarihi Kent Merkezinin Kentsel Peyzaj Tasarımı Açısından Değerlendirilmesi. AÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara.
- Kuter, N. (2007), Çankırı Kenti Ve Çevresinin Turizm Açısından Değerlendirilmesi. Zkü Bartın Orman Fakültesi Dergisi, 9, 11
- Lascourain C.H. (1996), Tourism, Ecotourism, And Protected Areas, 139, Iucnworld Conservation Union.
- Polat, A. T. Önder, S. (2006), Karapınar İlçesi Ve Yakın Çevresi Peyzaj Özelliklerinin Ekoturizm Kullanımları Yönünden Değerlendirilmesi Üzerine Bir Araştırma Selçuk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi 20 (40) 53-64
- Rahemtulla, Y.G. Ve A.M. Wellstead, (2001), *Ecotourism: Understanding Competing Expert And Academic Definitions*. Infor. Report Nor-X-380 Canada
- Weaver, D.B. (1999), Magnitude Of Ecotourism İn Costa Rica And Kenya. *Annals Of Tourism Research*, 26 (4) 792-816.
- Weaver, D. Opperman, M. (2000), *Tourism Management*. John Wiley & Sons, Australia, 468
- Yılmaz, E. (1999), *Analitik Hiyerarşi Süreci Kullanılarak Çok Kriterli Karar Verme Problemlerinin Çözümü*, Doğu Akdeniz Ormancılık Araştırma Müdürlüğü, Doa Dergisi, O.B. Yayın No: 127, Doa Yayın No: 16, 5, 95-122, Tarsus.
- Yılmaz, E. (2005), Bir Arazi Kullanım Planlaması Modeli: Cehennemdere Vadisi Örneği. T.C. Çevre Ve Orman Bakanlığı, Doğu Akdeniz Ormancılık Araştırma Müdürlüğü, Çevre Ve Orman Bakanlığı Yayın No: 253, Doa Yayın No: 37, Çeşitli Yayın No: 3, 131
- Yücel, C. (2002), Turizmde Yükselen Değer; Ekoturizm. Türsab Ar-Ge Departmanı Raporu.